

नेपालको संविधानमा शिक्षासम्बन्धी प्रावधान र अभ्यास

रमाकान्त सापकोटा

Department of Education, Saptagandaki Multiple Campus, TU

Article History : Submitted 3rd Dec., 2022; Reviewed 2nd Feb., 2022; Revised 7th March, 2023

Corresponding Author : Ramakanta Sapkota,

E-mail : rksapkota451@gmail.com

सारसङ्क्षेप

नेपालको संविधान २०७२ को प्रस्तावनामा समाजवादप्रति प्रतिबद्धता व्यक्त भएको छ। यो संविधान लागु भएपछि बनेको पन्ध्रौं योजनाले “समुद्ध नेपाल सुखी नेपाली” भन्ने दीर्घकालीन सौँच तयार गरेको छ। त्यस्तै गरी नेपाललाई “समुन्नत, स्वाधीन र समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्रसहितको समान अवसर प्राप्त, स्वस्थ, शिक्षित, मर्यादित र उच्च जीवनस्तर भएका सुखी नागरिक बसोबास गर्ने मुलुकका रूपमा रुपान्तरण गर्ने “राष्ट्रिय संकल्प तयार छ। संवैधानिक प्रतिबद्धताअनुसार राष्ट्रिय योजना आयोगले बनाएको नेपाल राष्ट्रिय ढाँचा (वि.सं. २०७८-२०८७) दीगो विकास लक्ष ४ ले “समावेशी र समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षाको सुनिश्चितता तथा सबैका लागि जीवनपर्यन्त शिक्षाको प्रवर्द्धन गर्ने” परिकल्पना गरेको छ। संवैधानिक प्रतिबद्धता पूरा गर्ने अभ्यासका क्रममा राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ पनि जारी भएको छ। २०७६-२०८५ साललाई सार्वजनिक शिक्षा सवलीकरणको दशक भनेको छ। आधारभूत तहमा अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्वन्धित ऐन पनि बनेको छ। संविधानका अक्षर र भावनाअनुसार यतिसम्म भएका अभ्यासलाई लेखिएको हदसम्म ठिकै भन्न सकिन्छ तर देखिएको कुरा लेखिएको अनुसार नै छ त ? यो प्रश्न अहिलेको प्रमुख प्रश्न बनेको छ। समाजवाद उन्मुख शिक्षानीति प्रारम्भ गर्न राज्यको भूमिका के ? अनि सबैका लागि गुणस्तरीय शिक्षा कसरी ? संविधानपछिको शिक्षाएन कहिले आउने ? जस्ता प्रश्नमा राज्यको सम्बोधन स्पष्ट छैन। शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र (ERO)ले लगानी, प्रक्रिया, परिणाम र प्रभावका आधारमा शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण गर्दै आएको छ। ५३ जिल्लाका ५१३३ विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर तथा विद्यालय कार्य सम्पादन परीक्षणको प्रतिवेदन संश्लेषण २०७९ सार्वजनिक गरेको छ। प्रतिवेदनमा देशभरमा १० वटा विद्यालय उत्तम श्रेणीका र ७६८ मध्यम श्रेणीका र बाँकी सामान्य र कमजोर देखिएका छन्। शिक्षा मन्त्रालयबाट घोषित ४०० भन्दा बढी नमुना विद्यालयसमेत कमजोर देखिएका छन्। परीक्षणमा समावेश भएका चितवनका ९० विद्यालयमध्येमा १ उत्तम र २२ वटा विद्यालय मध्यम तहका देखिन्छन्। यो लेख मुख्यतया द्वितीय स्रोतमा आधारित छ। नेपालको संविधान २०७२, नेपाल सरकारको पन्ध्रौं योजना, दीगो विकास लक्ष राष्ट्रिय ढाँचा (वि.सं. २०७८-२०८७), राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६, शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र (ERO), शैक्षिक सूचना २०७८, आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को बजेट वक्तव्य, बागमती प्रदेशको वस्तुस्थिति विवरण २०७५ तथा शैक्षिक सूचना २०७७, भरतपुर महानगरको शैक्षिक सूचना २०७८ तथा नीतिगत एवं कानुनी अभ्यासलगायतका स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्क, विवरण, प्रावधान, निर्णय, प्रतिबद्धताहरू समावेश गरिएका छन्।

शब्दकुञ्जी : संविधान, समाजवाद, अभ्यास, शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण, शैक्षिक परिदृश्य

विषयप्रवेश

संवैधानिक विकासक्रम

पञ्चशशेरको शासनकालबाट सुरु भएको नेपाल सरकार वैधानिक कानुन २००४, नेपाल अन्तरिम शासन विधान २००७, नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५, नेपालको संविधान २०१९, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ पछि जारी गरिएको नेपालको संविधान २०७२ संवैधानिक विकासक्रमको सातौं संविधान हो। मुलुक भित्र र बाहिरबाट विज्ञहरूले समीक्षा गर्दा नेपालको संविधान २०७२ ले ३१ वटा मौलिक अधिकारको व्यवस्था गरेको, मधेस र जनजातिमैत्री, अधिकतम सुख सम्बृद्धिको परिकल्पना गरेको तथा महत्वाकांक्षी संविधान पनि भन्ने गरेको पाइन्छ।

नेपालको संविधान २०७२ मा शिक्षाको अधिकार र प्राथमिकता

गरीबी र भेदभाव अन्त्यका लागि शिक्षाभन्दा सशक्त र प्रभावकारी अर्को साधन नै छैन। देश कस्तो बनाउने हो? देशमा कस्तो आर्थिक विकास गर्ने हो? देशमा कस्ता नागरिक निर्माण गर्ने हो? जस्ता कुरा सिधै शिक्षासित जोडिएका छन्। संसारमा नै शिक्षालाई सामाजिक आर्थिक रूपान्तरणको आधार मानिँदै आएको छ। व्यक्तिगत, वंशज र सामाजिक अनुभवका समग्ररूप नै जीवन हो। जीवनलाई नवीकरण गर्दै मर्यादित, परिस्कृत अर्थात् गुणस्तरीय बनाउने पहिलो भूमिका शिक्षाको हुन्छ भन्ने विश्वास रहँदै आएको छ। शिक्षाका माध्यमबाट नै ज्ञानमा आधारित समाज निर्माण हुन्छ। ज्ञान, सीप, प्रविधि तथा प्रवृत्तिको माध्यमबाट नै “सम्बृद्ध नेपाल सुखी नेपाली” बन्ने बनाउने राष्ट्रिय सोंच यथार्थमा रूपान्तरण हुन्छ जसमा थप व्याख्या आवश्यक छैन।

शिक्षासम्बन्धी संवैधानिक प्रावधान र कार्यान्वयन

नेपालको संविधान २०७२ अर्थात् राज्यको मूल कानुनमा नै आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क, माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क, निश्चित लक्षित वर्गलाई उच्च तहसम्म निःशुल्क भन्ने कुरा संविधानका विभिन्न धारा तथा अनुसूचीमा समेत उल्लेख गरी सुनिश्चित गरिएको छ। निःशुल्क शिक्षालाई मौलिक हकका रूपमा समावेश गरिसकेपछि त्यसपछि बन्ने ऐन, नियम र कार्यान्वयन मूल कानुनसँग बाझिने स्थिति रहनु हुँदैन। भएको पाइएमा दण्डनीय हुनुपर्दछ। संविधानका अनुसूचीमा पनि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको शिक्षासम्बन्धी एकल र संयुक्त अधिकारलाई संविधानमा उल्लेख भएकाले यसले जवाफदेहिता पनि बढाएको छ। तीन तहकै सरकारले यो जवाफदेहिता पूरा गर्न नीति बनाउने, ऐन नियम बनाउने, आर्थिक तथा मानवस्रोत व्यवस्थापन गर्ने कार्यरत जनशक्ति तथा व्यवस्थापकहरूको सामर्थ्य विकास गर्ने, अनुगमन गर्ने लगायतको काम गर्नुपर्दछ तर यसो हुन सकेको छैन।

नेपालको संविधान २०७२ को भाग ३ मा राखिएका मौलिक हकअन्तर्गत धारा ३१ शिक्षासम्बन्धी हकहरू तथा अन्य सबैधानिक प्रावधानहरू अनुसूचीमा राखिएका छन्। (अनुसूची १)

संविधान कार्यान्वयनको अभ्यास - पन्ध्रौं आवधिक योजना २०७६-२०८१

कार्यान्वयनमा रहेको पन्ध्रौं योजनाले “सम्बृद्ध नेपाल सुखी नेपाली” २५ वर्षे दीर्घकालीन सोंच र “समुन्नत, स्वाधीन र समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्रसहितको समान अवसर प्राप्त, स्वस्थ, शिक्षित, मर्यादित र उच्च जीवनस्तर भएका सुखी नागरिक बसोबास गर्ने मुलुकको रूपमा रूपान्तरण गर्ने” राष्ट्रिय संकल्प तयार गरेको छ।

त्यस्तैगरी नेपालले दीगो विकास लक्ष्य हासिल गर्दै वि.सं. २०८७ सम्ममा मध्यम आयस्तर भएको राष्ट्रमा स्तरान्ति गर्ने लक्ष्य राखेको छ। साथै वि.सं. २१०० सम्ममा समुन्नत राष्ट्रको स्तरमा पुर्‍याउने लक्ष्य राखिएको छ र यी लक्ष्य पूरा गर्न शिक्षाको

महत्वपूर्ण भूमिका रहनेछ। दीर्घकालीन राष्ट्रिय लक्ष्यमा उल्लेख भएका सम्वृद्धि र सुखलाई तालिकामा देखाइएको छ :-

सम्वृद्धि (Prosperity)	सुख (Happiness)
१. सर्वसुलभ आधुनिक पूर्वाधार एवम् सघन अन्तर आबद्धता	१. परिष्कृत तथा मर्यादित जीवन
२. मानव पुंजी निर्माण तथा सम्भावनाको पूर्ण उपयोग	२. सुरक्षित, सभ्य र न्यायपूर्ण समाज
३. उच्च र दीगो उत्पादन तथा उत्पादकत्व	३. स्वस्थ र सन्तुलित पर्यावरण
४. उच्च र समतामूलक राष्ट्रिय आय	४. सुशासन
	५. सबल लोकतन्त्र
	६. राष्ट्रिय एकता, सुरक्षा र सम्मान

स्रोत: राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७६

संवैधानिक प्रतिबद्धताअनुसारको अभ्यास - दीगो विकास लक्ष्य ४ र नेपाल राष्ट्रिय ढाँचा (वि.सं. २०७८-२०८७):-

“समावेशी र समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षाको सुनिश्चितता तथा सबैका लागि जीवनपर्यन्त शिक्षाको प्रवर्द्धन गर्ने” लक्ष्य अन्तर्गत नेपाल राष्ट्रिय ढाँचा, सूचक र १२ वर्षे कार्यक्रमसहित परिमाणात्मक लक्ष्यहरू किटान गरेको छ। संवैधानिक प्रतिबद्धता अभ्यासका क्रममा निर्धारित ती लक्ष्यहरू पूरा गर्नु अनिवार्य छ जो अनुसूचीमा संलग्न छन्। (अनुसूची २)

राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ संविधानको अभ्यासको बाटोमा

नेपालको संविधान २०७२, अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन २०७५, उच्च स्तरीय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०७५, शिक्षक दरबन्दी मिलान सम्बन्धित समिति २०७५ लगायतले दिएका सुझावको आधारमा शिक्षा मन्त्रालयले २०७६-२०८५ साललाई सार्वजनिक शिक्षा सवलीकरणको दशक भनेको छ र सोहीअनुसार शिक्षा नीति सार्वजनिक गरेको छ। अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन २०७५ तथा राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ अनुसार बालबालिकालाई विद्यालय नपठाउने बाबुआमा सजायका भागी हुन्छन् भने आधारभूत शिक्षा पूरा नगरेसम्म नागरिक अधिकार प्रयोग गर्ने हक रहँदैन। अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा पूर्ण रूपले कार्यान्वयन हुने गरी समग्र व्यवस्थापन गर्नु राज्यको दायित्व हुन्छ। कुनै पनि कारण देखाएर पछि हट्नु, कुनै पनि शीर्षकमा शुल्क लिनु संविधानविपरित हुन जाने छ। सबैका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको सुनिश्चितता गर्न २०८० सालसम्ममा सबै शिक्षण संस्थामा सिकाइका लागि भौतिक पूर्वाधार बनाउने कुरा शिक्षा नीतिमा उल्लेख छ। एक वर्ष अवधिको प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षा कार्यक्रमलाई विद्यालय शिक्षाको अभिन्न अङ्गको रूपमा विकास गरी यसलाई सबै बालबालिकाका लागि अनिवार्य गरिने कुरा पनि नीतिमा उल्लेख छ। आधारभूत र क्रमशः माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क हुने, कुनै पनि कारणले पढाइ छाड्नुपर्ने अवस्था नआउने नीति लागु भएमा संविधानको कार्यान्वयन अगाडि बढेको देखिने छ। प्रत्येक बालबालिकाले दक्ष, स्वप्रेरित र उत्तरदायी शिक्षक संग सिकन पाउने, अपाङ्गता जस्ता कारणले सिकाइ क्षमता कमजोर भएका विद्यार्थीको सिकाइ सुनिश्चित गर्न विशेष व्यवस्था गरिने र प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षा र सीप विकासको अवसर सुनिश्चित हुने लगायतका नीतिगत कुराहरू कार्यान्वयन भएमा संविधानका शिक्षासम्बन्धी प्रावधान लागु हुनेछन भन्ने अपेक्षित छ।

शिक्षाको राष्ट्रिय, बागमती प्रदेश, चितवन र भरतपुरको परिदृश्य : केही महत्त्वपूर्ण शैक्षिक सूचकहरू

२००७ सालातिर ३५० पाठशाला ११ वटा हाइस्कूल र २ वटा कलेज रहेको नेपालमा ६५ वर्षका बिचमा भण्डै ३६ हजार जति विद्यालय, ९ वटा विश्वविद्यालय, ३ वटा मानित विश्व विद्यालय, १३०० जति कलेजहरू स्थापना भइसकेका छन्।

कक्षा १ देखि १२ सम्म भण्डै ८० लाख विद्यार्थी विद्यालयभित्र छन् । प्रारम्भिक बाल शिक्षादेखि १२ कक्षासम्म भन्डै एक लाख सतहतर हजार शिक्षक कार्यरत छन् । विश्वविद्यालयअन्तर्गतका कलेजहरूमा ८ लाख र अनौपचारिक शिक्षा व्यवसायिक तालिम आदिमा समेत गर्दा १ करोड भन्दा बढी जनसंख्या सिकने सिकाउने औपचारिक शैक्षिक थलोमा कार्यरत छन् भन्ने देखिन्छ । प्रति वर्ष ३० हजारभन्दा बढीले मुलुकबाहिर जानका लागि शिक्षा मन्त्रालयबाट सहमति लिएको देखिन्छ । यहाँसम्मको निष्कर्ष हो कि कुनै पनि समयमा कुनै पनि मुलुकका लागि शिक्षा क्षेत्र निकै फराकिलो सेवा क्षेत्र हो । धेरै स्रोत साधन र समय यस क्षेत्रमा लगानी भएको छ । यो लगानी खेर गयो भने मुलुकमा सकारात्मक परिवर्तनको चाहना निरर्थक हुन्छ । (शिक्षा मन्त्रालय शैक्षिक सूचना, २०७७, पृ. ११८-१२१) । शैक्षिकसत्र २०७७ मा ३०२०२ सामुदायिकमा र ६५१० संस्थागत गरी जम्मा ३६७१२ पूर्व प्राथमिक कक्षाहरू संचालनमा छन् । हरेक कक्षामा एक जना शिक्षिकाको हिसावले पनि न्यूनतम पनि यति नै संख्यामा पूर्वप्राथमिक शिक्षिका कार्यरत छन् । शिक्षा क्षेत्रमा कार्यरत यो जनशक्तिको ज्ञान, सीप, प्रविधि र प्रवृत्तिमा अधिकतम विकास गरेर मात्र संविधानले गरेको प्रतिवद्धताले सार्थक परिणाम दिन सक्छ तर यो क्षेत्रमा धेरै गर्न बाँकी छ । (शिक्षा मन्त्रालय शैक्षिक सूचना, २०७७, पृ. ११८-१२१) ।

बागमती प्रदेशको संक्षिप्त शैक्षिक परिदृश्य

समुद्र सतहदेखि १४१ मिटरमा रहेको चितवनको गोलाघाटदेखि ७२२९ मिटर उचाइमा रहेको रसुवाको लाँड्टाङ् हिमालले यो प्रदेशको भूबनोट बुझाउँछ । २०६८ को जनगणनामा ३९ लाख ५० हजार ११७ जनसंख्या देखिने यो प्रदेशका १३ जिल्लाका ११००० जति विद्यालयमा १४ लाख जति विद्यार्थी विद्यालय भित्र छन् । (बागमती प्रदेश वस्तुगत विवरण, २०७५, पृ. ९७-९८) ।

चितवनको संक्षिप्त शैक्षिक परिदृश्य

चितवनमा २०१८ सालको राजनीतिक काण्डपछि सामाजिक अगुवाहरू प्रशासनको निगरानीमा हुन्थे । जनचेतना फैलाउन, शिक्षाको मागलाई सम्बोधन गर्न, जनतासँग सम्बन्ध स्थापित गर्न, भेला बैठक गर्ने सुरक्षित स्थान व्यवस्थापन लगायतका फाइदा हेरेर चितवनमा विद्यालय खोल्ने क्रम २०१८ सालपछि तीव्रगतिमा बढेको देखिन्छ । माडीको बघौडामा पनि २०२८ सालतिर हाइस्कूल सुरु भएको पाइन्छ । (पौडेल, २०६३, पृ. ८६-८८) । बाल कुमारी स्कूलले २०२२ सालमा कक्षा ६ र २०२९ मा ८ कक्षाको स्वीकृति लिएको हो । तीव्रगतिमा बसाइँ-सराइँ र बढ्दो सहरीकरणसँगै चितवनमा शैक्षिक जागरणले गर्दा शैक्षिक परिदृश्य बदलिँदै आएको हो । (सापकोटा, २०७३, पृ. ४६-४७ र अधिकारी, २०६०, पृ. ३९-४०) । २०७७ को अन्त्य सम्ममा चितवनका सातवटा स्थानीय तहमा जम्मा ३४९ सामुदायिक विद्यालयमा ७७३३९ विद्यार्थी अध्ययन गर्दछन् भने १७६ संस्थागत विद्यालयमा ५७४६३ विद्यार्थी अध्ययन गर्दछन् ।

भरतपुरको शिक्षा नीति र ऐनमा संविधानको अभ्यास

भरतपुर महानगरको संक्षिप्त शैक्षिक परिदृश्य पछिल्लो तथ्याङ्क अनुसार भरतपुरमहानगरमा सामुदायिक १२३ र संस्थागत ९७ गरी २२० विद्यालयमा ३२२७ शिक्षकले करिब ९० हजार विद्यार्थीलाई पढाइहेको पाइन्छ । सामुदायिक २०० र संस्थागत ९७ गरी २९२ बालविकास केन्द्र छन् । शिक्षक विद्यार्थी अनुपात आधारभूत तहमा २१.६६ र माध्यमिक तहमा ३३.५५ तथा सिकाइ उपलब्धी ५० को वरिपरि छ शिक्षा मन्त्रालयको स्वीकृतिमा २ वटा र सिटिइभिटिको सम्बन्धनमा ८ वटामा प्राविधिक विषय पढाइ भएको छ तर प्राविधिक विषय पढ्ने विद्यार्थी सङ्ख्या न्यून छ । कक्षा ११, १२ मा विज्ञान पढाइ हुने सामुदायिक विद्यालयको सङ्ख्या महानगरभित्र ४ वटा मात्रै छ । २० प्रतिशत जति विद्यार्थीले मात्रै कक्षा ११, १२ मा विज्ञान पढ्ने गर्दछन् । दृष्टिविहीन, बहिरा, बौद्धिक अपाङ्गता, अटिजमसमेत गरी ६ वटा विशेष विद्यालय छन् । संघीय सरकारको निर्णयअनुसार नारायणी मा.वि. र दुर्गा शोषकान्त मा.वि. नमुना विद्यालयको रूपमा सञ्चालित छन् । यस तथ्याङ्कले

दिएको सन्देश हो कि महानगरमा पहुँचको भन्दा गुणस्तरमा ध्यान केन्द्रित गर्नु छ ।

संघ, बागमती प्रदेश, चितवन जिल्ला र भरतपुर महानगरसँग सम्बन्धित केही महत्त्वपूर्ण शैक्षिक सूचकहरू अनुसूचीमा समावेश छन् (अनुसूची ३)

छलफल : समाजवाद उन्मुख शिक्षाको अभ्यास

अर्थतन्त्रको स्वामित्व अर्थात् उत्पादन, नियन्त्रण र व्यवस्थापन राज्यमा केन्द्रित रहने व्यवस्थालाई समाजवादी र वस्तु वा सेवाको स्वामित्व व्यक्तिको हुनु पुँजीवादी व्यवस्थाको मूल विशेषता हो । लोकतान्त्रिक विधिबाट अर्थात् खुला प्रतिस्पर्धाबाट निर्वाचित सरकारले पारदर्शी तरिकाले अर्थतन्त्र परिचालन गर्दछ भने त्यो लोकतान्त्रिक समाजवाद हो । समाजवाद भन्न नरुचाउने मुलुकहरूले पनि लोक कल्याणकारी राज्य तथा सामाजिक सुरक्षाका नाममा शिक्षा स्वास्थ्यलाई निःशुल्क रूपमा व्यस्थित गर्ने चलन छ । आजको विश्वमा पुँजीवादी मुलुकले पनि समाजवादको नजिक देखिने प्रकारका कल्याणकारी राज्यको अवधारणा जोड्न थालेका छन् भने समाजवादी मुलुकहरूले उत्पादकत्व बढाउन कतिपय उत्पादनका साधनलाई खुला बजारमा जान दिएर पुँजीवादको अनुसरण गरेका छन् । (कोहेनन, २०७७, पृ. ११०-११५) । अर्थतन्त्रको यो प्रवृत्तिलाई मिश्रित अर्थतन्त्र भनिन्छ । नेपालको संविधानले राजनीतिक रूपमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्र र आर्थिक रूपमा समाजवाद उन्मुख देशको रूपमा अगाडि जाने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको पाइन्छ । लोक कल्याणकारी राज्यको कुरा सर्वकालीन र सैद्धान्तिक कुरा हो । “एक दिन नारद सत्यलोक पुगी गया लोकको गरुँ हित भनी” कवितामा उल्लेख भएको पाइन्छ जसले लोककल्याणकारी राज्यको परिकल्पना र अभ्यास जनाउँछ । (बराल, २०७७, पृ. ४-५) ।

हाम्रो अहिलेको संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवादी शिक्षा उत्पादन र श्रमसँग जोडिएको निःशुल्क शिक्षा हो । यसले सिक्ने समाजलाई विशाल विद्यालय बनाउन सक्नुपर्छ । बौद्धिक श्रम र शारीरिक श्रमबिचको भिन्नता कम गर्न सक्नुपर्छ । गाउँ र सहर, किसान र मजदुरबिचको भिन्नतालाई पनि कम गर्न सक्नुपर्छ । तलका बुंदामा ती अभ्यासहरूको चर्चा गरिएको छ ।

- सवैधानिक हकलाई सुनिश्चित गर्न, किताब, कापी, कलम, खाजा निःशुल्क गर्नुपर्दछ । निम्न वर्गका अभिभावकलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्छ । अनलाइन र दूर शिक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्छ । घुम्टी विद्यालयहरू स्थापना गर्न थाल्नुपर्छ ।
- समाजवादी शिक्षानीति प्रारम्भ गर्नुअघि शिक्षाको सम्पूर्ण दायित्व राज्यले लिने, ठुला प्राविधिक विश्वविद्यालय खोल्ने, भौतिक पूर्वाधारको विकास गर्ने, नयाँ अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना गर्ने, नयाँ ज्ञानको आविष्कार गर्ने र त्यसको रक्षा, प्रयोग र विकास गर्ने काम गरिसक्नुपर्छ ।
- विद्यालय निजी लगानी र नाफा आर्जनको विषय होइन भन्ने मान्यतालाई स्वीकार गर्दै निजी क्षेत्रले खोलेका विद्यालयहरूलाई नाफा नलिने विद्यालयका रूपमा रूपान्तरण गर्ने नीति हुनुपर्दछ । ठाडो आदेश वा निर्णयबाट एक्कासि खारेज गर्नुको सट्टा लगानी कर्ता र संचालकलाई स्वस्फूर्त रूपमा रूपान्तरित हुने अवसर प्रदान गर्नुपर्दछ । त्यहाँ कार्यरत शिक्षक तथा कर्मचारीको व्यवस्थापनको जिम्मा राज्यले लिनुपर्दछ । अहिले अस्तित्वमा रहेका नाफामूलक निजी विद्यालय वा कलेजलाई एउटा निश्चित समयभित्र गैरनाफामूलक गुठी वा ट्रस्टमा बदलिन र राष्ट्रियकरणका लागि तयार हुने वातावरण निर्माण गर्नुपर्दछ । त्यसका लागि सर्वप्रथम सामुदायिक शिक्षालाई गुणस्तरीय र जनताको पहिलो रोजाइका रूपमा विकास गर्न आवश्यक छ ।
- व्यक्ति तथा व्यक्तिभित्रको क्षमता र प्रतिभालाई जस्तो छ त्यस्तै रूपमा हेर्नु र स्विकार्नुपर्छ र त्यसलाई अधिकतम हदसम्म प्रस्फुटित एवं विकसित हुन दिनुपर्छ भन्ने समाजवादी दर्शनमुताविकको सिकाइ व्यवस्थापन गर्न आवश्यक छ ।
- उच्च आयकर, सम्पत्ति कर र सामाजिक सुरक्षा कर नै स्थायी स्रोत हो जसबाट सबै तहमा निःशुल्क गुणस्तरीय शिक्षा

हमेसा सम्भव हुन जान्छ । स्केन्डेनोभियन मुलुकले यही उपायबाट गुणस्तरीय शिक्षा सबैका लागि सबै तहमा निःशुल्क बनाएका छन् । निजी विद्यालय त्यहाँ पनि छन्, तर त्यहाँका ९५ प्रतिशतभन्दा ज्यादा बच्चा सार्वजनिक विद्यालयमै जान्छन् किनकि तिनीहरूको गुणस्तर निजीको भन्दा राम्रो छ । शिक्षामा नेपालले हिँडनुपर्ने पनि त्यही बाटो हो ।

- नर्वे एक पुँजीवादी देश हो । यसको शिक्षा प्रणाली हेर्ने हो भने अरु कुनै समाजवादी देशको भन्दा फरक छैन । सबैका लागि शिक्षा यो देशको शिक्षाको मूल मन्त्र हो । यहाँ शिक्षालाई अधिकारका रूपमा स्थापित गरिएको छ । किन्डरगार्डेन बाहेक अरु सबै निःशुल्क गरिएको छ । शिक्षाको सम्पूर्ण दायित्व राज्यले लिएको छ, काउन्ट्री र नगरपालिकालाई जिम्मेवार बनाएको छ । निजी विद्यालय छैनन् । व्यवसायिक र प्राविधिक शिक्षामा पनि उत्तिकै जोड दिइएको छ । प्रौढको लागि निरन्तर शिक्षालाई पनि प्राथमिकता दिइएको छ ।

शैक्षिक गुणस्तरको अभ्यास

बालक जन्मदा अन्जान तर प्रशस्त सम्भावना बोकेर आएको हुन्छ । गर्भमा रहँदाका २७० दिन र जन्मेपछिका दुई वर्ष अर्थात ७३० दिनसमेत गरी एक हजार दिनलाई, संयुक्त राष्ट्र संघ, युनिसेफ, विश्व स्वास्थ्य संघले “सुनौला हजार दिन” भनेका छन् । गुणस्तरीय जीवनको तयारी यसै बेलाबाट प्रारम्भ हुन्छ भन्ने प्रमाणित तथ्य हो । असल मातृत्व, माता पिताको कुशल संरक्षण, अनुकूल वातावरण, उमेर र आवश्यकताअनुसारको सिकाइ व्यवस्थापनले गुणस्तरीय जीवनको तयारी हुन्छ । मनुस्मृतिमा भनिएको कुरा अहिले पनि सान्दर्भिक रहेको अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा नै पुष्टि भएको छ । जस्तै : पाठ्यायान दशाचार्य आचार्याणाम् शत पिता । सहस्रम् तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥२।१४५ मनुस्मृति

यस्को अर्थ दश उपाध्याय (आधारभूत शिक्षक) एक आचार्य (अध्येता / प्राज्ञ/विद्वान्) बराबर हुन्छन् एक पिता सय आचार्य बराबर हुन्छन् । एक माता हजार पिता बराबर हुन्छन् । यी मान्यतामा आधारित जीवन र जीविकाको लागि सदा काम लाग्ने, अनुशासित र नैतिकवान नागरिक तयार गर्ने शिक्षा गुणस्तरीय हो ।

सबैको लागी गुणस्तरीय शिक्षाको प्रवन्ध गर्न ओईसडी (OECD) मुलुकहरू, स्क्याण्डिनेभियन मुलुकहरू, उदार अर्थनीति वा समाजवादी अर्थनीति भएका सबै मुलुकहरूले शिक्षालाई प्राथमिकतामा राखेर नीति बनाएको, लगानी बढाएको, उत्कृष्ट शिक्षक तयारीको प्रवन्ध मिलाएर सार्वजनिक शिक्षाप्रणालीलाई निकै बलियो बनाएको पाइन्छ ।

हाम्रो मुलुकमा मौलिक हकमा रहेको तथा सबैभन्दा सेवामुखी मानिएको शिक्षाक्षेत्र सबैभन्दा बढी नाफामुखी रहेको हालको अवस्थामा सुधार नगरी समाजवाद उन्मुख शिक्षाको अभ्यास निरर्थक हुने छ ।

शिक्षामा राष्ट्रिय लगानीको अभ्यास

२०६० देखि २०७० सालसम्म शिक्षामा वार्षिक बजेटको १६ देखि २० प्रतिशतसम्म छुट्टयाउने गरिएको थियो । यो संविधान लागु भएपछिको अवस्थामा राष्ट्रिय बजेटको १०-११ प्रतिशत मात्रै छुट्टयाउने गरिएको छ । यस तथ्याङ्कले संवैधानिक प्रतिबद्धता र अभ्यास आपसमा मेल नखाएको देखाएको छ । विश्वको अनुभव हेर्ने हो भने समाजवादी क्युवाले गुणस्तरीय शिक्षामा सबैको समतामूलक पहुँचका लागि आफ्नो कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १० प्रतिशतभन्दा बढी लगानी गरेको पाइन्छ । स्केन्डेनोभियन मुलुकहरूले शिक्षामा आफ्नो कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ७ प्रतिशतजति लगानी गरेको पाइन्छ । तर शिक्षामा नेपालको अहिलेसम्मको लगानी कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ३.७ प्रतिशत मात्र छ जबकि भूटान जस्तो सानो अविकसित राजतन्त्रात्मक मुलुकले पनि शिक्षामा आफ्नो कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ७.४ प्रतिशत लगानी गरेको छ ।

यदि शिक्षामा हरेक नागरिकको समतामूलक समावेशी पहुँचलाई सम्भव बनाउने हो भने शिक्षामा नेपाली राज्यले गर्ने लगानी अहिले भन्दा कम्तीमा दोब्बर बनाउनु जरूरी छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको कम्तीमा ७ प्रतिशत हिस्सा शिक्षामा लगानी

नगरिकन शिक्षालाई लोकतान्त्रिक समाजवादी वा समाजवादी बनाउने कुरा हुँदैन ।

शिक्षामा धेरै लगानी गर्ने देशहरू धनी भएकाले मात्र लगानी गरेका होइनन् । उनीहरूले शिक्षामा प्राथमिकताका साथ लगानी गरेकोले सम्भव भएको हो । लेबोर पार्टीको राजनीतिक नेतृत्वान्तर्गत बेलायतले सन् १९४५ मा शिक्षालाई राष्ट्रियकरण गरेर यसमा उच्च लगानी गर्न थाल्दा त्यो मुलुक दोस्रो विश्वयुद्धका कारण टाट पल्टेको स्थितिमा थियो । फिनलैण्ड अहिले आर्थिक विकासमा विश्वकै अग्रणी राष्ट्र मानिन्छ । तर सन् १९२१ मा पहिलो पटक यसले अनिवार्य आधारभूत शिक्षाको ऐन पास गर्दा त्यो नेपालजस्तिकै गरिब र अविक्सित मुलुक थियो । क्युबाको शिक्षाको गुणस्तरले अहिले अमेरिकालाई समेत उछिनेको छ । तर यसले सन् १९६१ मा सम्पूर्ण निजी विद्यालयको राष्ट्रियकरण गरेर शिक्षालाई राज्यको दायित्व बनाउँदा यो आजको नेपाल भन्दा पनि गरीब मुलुक थियो ।

यदि शिक्षामा हरेक नागरिकको समतामूलक समावेशी पहुँचलाई सम्भव बनाउने हो भने शिक्षामा नेपाली राज्यले गर्ने लगानी अहिलेभन्दा कम्तीमा दोब्बर बनाउनु जरुरी छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनका कम्तीमा ७ प्रतिशत हिस्सा शिक्षामा लगानी नगरिकन शिक्षालाई लोकतान्त्रिक समाजवादी वा समाजवादी बनाउने कुरा हुँदैन ।

परिणाम

विषयवस्तुको प्रस्तुति, छलफल र अभ्यासको परिणाममा हेर्दा पुँजीवादी, समाजवादी अधिकांश मुलुकमा शिक्षाप्रति सरकार पूर्ण जिम्मेवार र सजग पाइन्छ । सार्वजनिक शिक्षाप्रति अभिभावकको पूर्ण विस्वास रहेको पाइन्छ । माध्यमिक तह सम्म पूर्ण निशुल्क तथा अनिवार्य, त्यसपछि उच्च शिक्षा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताका आधारमा तथा व्यवसायिक रुचिको आधारमा व्यवस्थित गरिएको हुन्छ । शिक्षा प्राप्त गरेको मानिस कुनै न कुनै रोजगारमा संलग्न हुन्छ र न्यूनतम पनि उसको उत्पादकत्वमा १० प्रतिशत वृद्धि भएको हुन्छ । धेरै स्रोत साधन र समयको लगानी हाम्रो शिक्षा क्षेत्रमा पनि धेरै न छ यो लगानी खेर गयो भने मुलुकमा सकारात्मक परिवर्तनको चाहना निरर्थक हुन्छ ।

हाम्रो शिक्षा मूल समस्या र चुनौति कहाँ छ ?

- १) आधारभूत तह अर्थात् पूर्वप्राथमिक तहदेखि ८ कक्षासम्म ७५.९ % प्रतिशत विद्यार्थी र तिनका अभिभावकलाई अनिवार्य र निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्ने संवैधानिक दायित्व पूरा गर्ने चुनौति छ ।
- २) कक्षा १ मा पूर्वप्राथमिक तहको सीमित अनुभवसहित ७४.९% विद्यार्थी मात्र भर्ना हुन आउँछन् । पूर्व प्रा.वि. मा कुल भर्नादर ८८.५ छ । सबै बालबालिका पूर्व प्रा.वि.बाट अधिकतम अनुभवसहितको खुद भर्ना दर बढाउनुपर्ने छ
- ३) खुद भर्ना दर १-५ मा ९६.९ %, १-८ मा ९५.१%, ९-१२ मा ५४.३ %, कक्षा १२ मा ४६.४ % र टिकाउ दर ८ सम्म ८३.५ % र ९-१२ सम्म ३३.१% छ । भर्ना भएका मध्ये ६७ % प्रतिशत विद्यार्थी उच्च शिक्षाको ढोकामै पुग्दैन । जो पढ्न आउँछन्, जसले पढ्न सक्छन् तिनलाई मात्रै पढाउने हाम्रो शिक्षा प्रणाली हो ? भन्ने गम्भीर प्रश्न छ । सिकाइ उपलब्धि /सक्षमता, जीवन उपयोगी शिक्षाको सवालमा त धेरै टाढाको विषय छ । चुहिने भाँडाको प्वाल बन्द नगर्ने र नभर्ने हो भने एक दिन खाली पनि हुन सक्छ ।
- ४) संविधान, शिक्षा नीति र नियत मेल खाएको छैन । नीति निर्माणमा विद्यार्थीको भन्दा व्यावसायिक र पेसागत स्वार्थले प्रभावित भएको छ ।
- ५) २०७७ मा भन्दा २०७८ मा १ हजार ३०६ विद्यालय घटेको देखिन्छ । विद्यालय वन्द तथा समायोजनको कारण संख्या घटेको हो तर निजी विद्यालयको संख्या दिन प्रति दिन बढ्दै गएको छ जसको आवश्यक नियमन हुन सकेको देखिँदैन ।
- ६) अरू देशले गरेजस्तै विश्वविद्यालय तथा तालिम केन्द्रमार्फत योग्य र तालिमप्राप्त शिक्षकको तयारी, सेवामा छनोट गर्ने,

टिकाउने र शिक्षण पेसालाई मर्यादित बनाउने नगरिकन शिक्षामा सुधारको सम्भावना छैन ।

निष्कर्ष :- नेपाल सरकारको पन्ध्रौं योजना, दीगो विकास लक्ष्य राष्ट्रिय ढाँचा (वि.सं. २०७८-२०८७), राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६, नेपालको संविधान २०७२ का शिक्षासम्बन्धी प्रावधान अनुकूल छन् । शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र (ERO) द्वारा गरिएको शैक्षिक गुणस्तर तथा विद्यालय कार्य सम्पादन परीक्षणको प्रतिवेदनले सन्तोषजनक अभ्यास भइरहेको पुष्टि गर्दैन । शिक्षामा भएको लगानी संवैधानिक प्रतिबद्धतासँग मेल खाएको छैन । समाजवाद उन्मुख अर्थ व्यवस्थाप्रति प्रतिबद्धता व्यक्त भएको मुलुकमा विद्यालय तहका २५ प्रतिशतजति विद्यार्थी महङ्गो शुल्क तिरेर निजी विद्यालयमा पढ्नुपर्ने परिस्थिति पनि शिक्षामा भइरहेको गलत अभ्यास हो । शिक्षामा भइरहेको व्यापारीकरणले पनि संवैधानिक प्रतिबद्धता र अभ्यास मेल नखाएको देखिन्छ ।

सन्दर्भसूची :

- अधिकारी, सूर्यमणी, (२०६०), सम्भ्रनाको सेरोफेरो, *वेणी स्वर्ण स्मारिका*, चितवन मा.वि., चितवन ।
- कोहेनन, माट्टी, (२०७७), समाजवादको सन्दर्भमा स्क्यानडेभियन अनुभव, *समाजवाद समृद्धि र विकास*, सांग्रिला पुस्तक प्र.लि.काठमाडौं ।
- खनाल, केदारनाथ, (२०७५), चितवनको शैक्षिक क्षितिज, *स्मारिका, चितवन महोत्सव* ।
- ढकाल आई.पी., (२०७५), कृषि तथा वन विज्ञान विश्व विद्यालयको अवस्था, *स्मारिका*, चितवन महोत्सव ।
- नेपालको संविधान, (२०७२) ।
- पौडेल, लोकनाथ, (२०६३), चितवन जिल्लाको शैक्षिक इतिहास, *शैक्षिक दर्पण*, जिल्ला शिक्षा समिति, चितवन ।
- प्रदेशको वस्तुस्थिति विवरण, (२०७५), प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, बागमती प्रदेश ।
- प्रारम्भिक पार्श्व चित्र, (२०७५), सामाजिक विकास मन्त्रालय, बागमती प्रदेश ।
- बराल, राजकुमार, (२०७९), *शिक्षा विमर्श भाग १-३*, शिक्षा विमर्श प्रा.लि., ललितपुर ।
- राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, (२०७५) ।
- शर्मा, पिताम्बर, (२०२०), *मानव विकास प्रतिवेदन* ।
- *शैक्षिक सूचना*, (२०७८), शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय ।
- सापकोटा, कृष्णलाल, (२०६३), *चितवन हिजो र आज*, सुशासन तथा विकास प्रतिष्ठान लाजिम्पाट, काठमाडौं ।
- सापकोटा, रमाकान्त, (२०७५), *शिक्षाका आयाम*, हाम्रो सिर्जना भरतपुर, चितवन ।
- सापकोटा, रमाकान्त, (२०७८), चितवनको सामाजिक विकास, *चितवन दर्पण*, जिल्ला समन्वय समिति, चितवन ।
- सापकोटा, रमाकान्त र अन्य, (२०७०), *शैक्षिक अवस्था अध्ययन कार्यदलको प्रतिवेदन*, जिल्ला शिक्षा समिति, चितवन ।
- <https://saptahik.com.np//archives/2019/03/22/20190322131818>

अनुसूची १

शिक्षा सम्बन्धी संवैधानिक प्रावधान

नेपालको संविधान २०७२ को भाग ३ मा राखिएका मौलिक हकअन्तर्गत धारा ३१ मा शिक्षासम्बन्धी निम्न हकहरू उल्लेख गरिएका छन्:-

(१) प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ ।

- (२) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक हुनेछ ।
- (३) अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानुनबमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।
- (४) दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई सांकेतिक भाषाको माध्यमबाट कानुनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।
- (५) नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ ।

त्यस्तै गरी धारा ३८ मा रहेको महिलाको हकअन्तर्गत उपधारा (५) मा भनिएको छः

“महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक हुनेछ ।”

धारा ३९ मा बालबालिकाको हकमा उपधारा (२) र (३) मा यस्तो भनिएको छः

- (२) प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन पोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक हुनेछ।
- (३) प्रत्येक बालबालिकालाई प्रारम्भिक बाल विकास तथा बाल सहभागिताको हक हुनेछ ।

धारा ४० मा दलितको हकअन्तर्गत उपधारा (२) मा भनिएको छः “दलित विद्यार्थीलाई प्राथमिकदेखि उच्च शिक्षासम्म कानुनबमोजिम छात्रवृत्ति सहित निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गरिनेछ । प्राविधिक र व्यावसायिक उच्च शिक्षामा दलितका लागि कानुनबमोजिम विशेष व्यवस्था गरिनेछ ।”

धारा ४२ मा मौलिक हककै रूपमा सामाजिक न्यायको हक उल्लेख छ। उपधारा (२) र (५) मा यसो भनिएको छः

“(२) आर्थिक रूपले विपन्न तथा लोपोन्मुख समुदायका नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण र विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी, खाद्यान्न र सामाजिक सुरक्षामा विशेष अवसर तथा लाभ पाउने हक हुनेछ ।

(५) नेपालमा अग्रगामी लोकतान्त्रिक परिवर्तनको लागि भएका सबै जनआन्दोलन, सशस्त्र संघर्ष र क्रान्तिका क्रममा जीवन उत्सर्ग गर्ने शहीदका परिवार, वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवार, लोकतन्त्रका योद्धा, द्वन्द्वपीडित र विस्थापित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, घाइते तथा पीडितलाई न्याय एवम् उचित सम्मान सहित शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवास र सामाजिक सुरक्षामा कानुनबमोजिम प्राथमिकताका साथ अवसर पाउने हक हुनेछ । धारा ४४ मा उपभोक्ताले गुणस्तरीय वस्तु वा सेवा प्राप्त गर्ने हक उल्लेख गरेको छ र गुणस्तरहीन वस्तु वा सेवाबाट क्षति पुगेको भए कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने पनि उल्लेख छ ।

यी त भए मौलिक हकको रूपमा शिक्षासम्बन्धी गरिएका व्यवस्थाहरू । शिक्षालाई यस संविधानले राज्यका नीतिहरूमा पनि समेट्ने प्रयास गरेको देखिन्छ जो यस प्रकार छन् :-

धारा ५१ च को विकाससम्बन्धी नीतिको उपधारा (४) मा भनिएको छः

- (४) वैज्ञानिक अध्ययन अनुसन्धान एवम् विज्ञान र प्रविधिको अविष्कार, उन्नयन र विकासमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने तथा वैज्ञानिक, प्राविधिक, बौद्धिक र विशिष्ट प्रतिभाहरूको संरक्षण गर्ने,
त्यस्तै ५१(ज) को नागरिकका आधारभूत आवश्यकतासम्बन्धी नीतिको उपधारा १, २, ३ र ४ मा यी कुराहरू उल्लेख गरिएका छन् :

(१) शिक्षालाई वैज्ञानिक, प्राविधिक, व्यावसायिक, सीपमूलक, रोजगारमूलक एवम् जनमुखी बनाउँदै सक्षम, प्रतिस्पर्धी,

नैतिक एवम् राष्ट्रिय हितप्रति समर्पित जनशक्ति तयार गर्ने,

- (२) शिक्षा क्षेत्रमा राज्यको लगानी अभिवृद्धि गर्दै शिक्षामा भएको निजी क्षेत्रको लगानीलाई नियमन र व्यवस्थापन गरी सेवामूलक बनाउने,
- (३) उच्च शिक्षालाई सहज, गुणस्तरीय र पहुँचयोग्य बनाई क्रमशः निःशुल्क बनाउँदै लैजाने

संविधानका अनुसूचीमा पनि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको शिक्षासम्बन्धी अधिकारलाई यसप्रकार उल्लेख गरिएको छः-
संविधानको अनुसूची ५ संघको अधिकारः केन्द्रीय विश्वविद्यालय, केन्द्रीय स्तरका प्रज्ञा प्रतिष्ठान, विश्वविद्यालय मापदण्ड र नियमन, केन्द्रीय पुस्तकालय ।

संविधानको अनुसूची ६ प्रदेशको अधिकारः प्रदेश विश्वविद्यालय, उच्च शिक्षा, पुस्तकालय, सङ्ग्रहालय ।

संविधानको अनुसूची ७ संघ र प्रदेशको साभ्ना अधिकारः वैज्ञानिक अनुसन्धान, विज्ञान प्रविधि र मानव संशाधन

संविधानको अनुसूची ८ स्थानीय तहको अधिकारः आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा ।

संविधानको अनुसूची ९ संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साभ्ना अधिकारः शिक्षा, खेलकुद र पत्रपत्रिका ।

संविधानको धारा ५८ ले कतै पनि न तोकिएको अधिकार संघको हुनेछ भनी उल्लेख छ ।

अनुसूची २

दीगो विकास लक्ष ४ नेपाल राष्ट्रिय ढाचा (२०७८-८७) मा उल्लेख भएको “समावेशी र समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षाको सुनिश्चितता तथा सबैको लागि जीवनपर्यन्त शिक्षाको प्रवर्द्धन गर्ने” अन्तर्गत नेपाल राष्ट्रिय ढाँचा, सूचक र १२ वर्षे कार्यक्रम सहित निम्नानुसार परिमाणात्मक लक्षहरू निर्धारण गरिएको छ :-

- १) सन् २०८७ सालसम्म सबै छात्रछात्राहरूलाई सान्दर्भिक साथै सिकाइका सकारात्मक परिणामहरू प्राप्त हुन सक्नु भन्ने उद्देश्यले निशुल्क, न्यायोचित तथा गुणात्मक प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षाको सुनिश्चितता गर्ने
- २) सबै छात्र छात्राहरूलाई प्राथमिक शिक्षाको लागि तयार पार्न गुणस्तरीय प्रारम्भिक बालविकास हेरचाह र पूर्वप्राथमिक शिक्षामा उनीहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्ने
- ३) क्षमताले धान्न सकिने तथा गुणस्तरीय प्राविधिक व्यावसायिक र विश्वविद्यालयसम्मकै शिक्षामा सबै महिला र पुरुषको समान पहुँचको सुनिश्चितता गर्ने
- ४) रोजगारी, मर्यादित जागिर र उद्यमशीलताको निमित्त प्राविधिक एवं व्यावसायिक तालिमका सबै तहहरूमा समान पहुँचको सुनिश्चितता गर्ने । सान्दर्भिक सीप, दक्षता, भएका युवा र बयस्कहरूको संख्या वृद्धि गर्ने
- ५) शिक्षामा लैङ्गिक असमानताहरूको अन्त्य गर्दै कमजोर अवस्थामा रहेका मानिसहरूको लागि शिक्षा र व्यावसायिक तालिमका सबै तहहरूमा समान पहुँचको सुनिश्चितता गर्ने

अनुसूची ३

शिक्षाको राष्ट्रिय परिदृश्य

तालिका : वर्तमानका केही राष्ट्रिय शैक्षिक परिदृश्य तथा सूचकहरू २०७८ :-

तह	जम्मा विद्यालय	सामुदायिक	संस्थागत	धार्मिक	शिक्षक	विद्यार्थी
बालविकास केन्द्र/पूर्व प्रावि	३६५३१	३०७१८	५८१३			
आधारभूत १-५	३४१३८	२६३३५	६६८४	९३७	१६१७९३	३५४८६३६

नेपालको संविधानमा शिक्षा सम्बन्धि प्रावधान र अभ्यास

आधारभूत ६-८	१८२२८	११६५२	५३८८	१३३	५७३६०	१७७७३४४
आधारभूत १-८	३४३०६	२६४२९	६७२४	११००	-	५३२५९८०
माध्यमिक ९-१०	१०९०२	६८६२	३९८५	४३	४९५७१	१०७९३६३
माध्यमिक ११-१२	४३१०	३४१२	८७७	२१	१२०४१	६८७६१६
माध्यमिक ९-१२	१०९६२	६८८५	४०२०	५४		१७६६९७९
जम्मा एकाई	३४३६८	२७८१३	६७३२	११५४	२८०७६५	७०९२९५९
प्रतिशत/अनुपात		७८	१९	३		

- स्रोत: शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र २०७८/बजेट वक्तव्य
- विद्यार्थी संख्याको अनुपात आधारभूत (१-८) र माध्यमिक तह (९-१२) मा ७५.०९ र २४.९१ प्रतिशत रहेको छ।
- २०७७ मा भन्दा २०७८ मा १ हजार ३०६ विद्यालय घटेको देखिन्छ। विद्यालय बन्द तथा समायोजनको कारण संख्या घटेको हो।
- शैक्षिकसत्र २०७७ मा ३०२०२ सामुदायिकमा र ६५१० संस्थागत गरी जम्मा ३६७१२ पूर्व प्राथमिक कक्षाहरू संचालनमा छन्। हरेक कक्षामा एक जना शिक्षिकाको हिसावले पनि न्यूनतम पनि यतिनै संख्यामा पूर्व प्राथमिक शिक्षिका कार्यरत छन्।

तालिका : केही महत्वपूर्ण राष्ट्रिय तहका शैक्षिक सूचकहरू

क्र.सं.	उपक्षेत्रगत कार्यक्रम/सूचकहरू	इकाई	२०७७/७८ को यथार्थ	२०७८/७९ को अनुमान
१	पूर्व प्रा.वि. कुल भर्ना दर	प्रतिशत	८८.५	८९.६
२	कक्षा १ मा बालविकासको अनुभव सहित भर्ना हुन आउने	प्रतिशत	७४.९	७८.४
३	१-५ खुद भर्ना दर	प्रतिशत	९६.९	९९
४	१-८ मा खुद भर्ना दर	प्रतिशत	९५.१	९५.५
५	९-१२ मा खुद भर्ना दर	प्रतिशत	५४.३	५५.८
६	८ सम्म टिकाउ दर	प्रतिशत	८३.५	८४.९
	१-८ पूरा गर्न दर		७६.२	७८.२
७	१-१२ टिकाउ दर	प्रतिशत	३३.१	३४.८
८	साक्षरता दर ६ वर्ष माथि	प्रतिशत	७८	८०
९	साक्षरता दर १५-२४ वर्ष उमेर समूह	प्रतिशत	८८.६	८९.७
	साक्षरता घोषित भएका जिल्ला		५६	

	कम्प्युटर सुविधा पुगेका विद्यालय संख्या १३,५५९ जसमध्ये ८७७६ मा ICT Use भएका		५१.३	
१०	इन्टरनेट पुगेका सामुदायिक विद्यालय	प्रतिशत	४०	५५
११	वाश सुविधा सहितका शौचालय भएका विद्यालय	प्रतिशत	६५	७२
	पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रममा संलग्न प्राविधिक विद्यालय/विद्यार्थी संख्या		११८/३०६८	
१२	गुणस्तर सुनिश्चितता तथा प्रत्यायन प्राप्त क्याम्पस	संख्या	४९	९०

स्रोत : आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को बजेट अनुसूची-१४

संघीय बजेटमा प्रस्तावित केही नयाँ योजनाहरू

- पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिने/स्नातकोत्तर तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीलाई स्थानीय तहको योजना निर्माण र ग्रामिण विकासमा योगदान गर्नेगरी न्यूनतम ९० दिन स्वयंसेवामा लगाउन सम्बन्धित विश्वविद्यालयले आवश्यक व्यवस्था मिलाउने
- सिकाइको स्तर वृद्धि, शिक्षकको सीप विकास र मर्यादा अभिवृद्धि, विद्यालय व्यवस्थापन समिति तथा अभिभावकलाई जीवन उपयोगी सिकाइ अभिवृद्धि संग जोड्न नीति नियम योजना र स्रोत व्यवस्थापन गरिने छ।

शिक्षाको सङ्छिप्त प्रादेशिक परिदृश्य-बागमती प्रदेश (प्रदेश)

समुद्र सतह देखि १४१ मिटरमा रहेको चितवनको गोलाघाट देखि ७२२९ मिटर उचाइमा रहेको रसुवाको लाङ्डाङ हिमाल सम्मको भूभागमा १३ जिल्ला, ७४ गा.प., ४५ न.पा. र ११२१ वडा रहेको बागमती प्रदेश शैक्षिक परिदृश्य यस्तो छ :-

तालिका : बागमती प्रदेशका विद्यालयहरू र विद्यार्थीहरू

कक्षा/तह	सामुदायिक विद्यालय (२०७४)	संस्थागत विद्यालय (२०७४)	सामुदायिकमा विद्यार्थी (२०७७)	संस्थागतमा विद्यार्थी (२०७७)
पूर्व प्राथमिक विद्यालय	५०३०	१९१४		
१-५	५२३४	२००६	३२०७७७	३११६१६
६-८	२२३५	१६४९	१९८१२१	१५८६४४
९-१०	१३५५	१३७२	१२३८९८	१६२०३
११-१२	५६५	४१३	७७२८९	११६७७५
१-१२			७२००८५	६८३२३८

स्रोत : प्रदेशको बस्तुस्थिति विवरण २०७५ तथा शैक्षिक सूचना २०७७

बागमती प्रदेशमा मानवस्रोत विकास केन्द्रबाट स्वीकृत प्राविधिक तथा व्यावसायिक विद्यालय ८०, सिटिइभिटी बाट सम्बन्धन प्राप्त ति.एस.एल.सी. १३६ र डिप्लोमा तहका १७९ संस्थामा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम संचालित छन्। यो प्रदेशमा खुला विश्वविद्यालय एक सहित ७ वटा विश्वविद्यालय, ६१८ क्याम्पस, स्वास्थ्य संकायमा मानित विश्वविद्यालय २ रहेका छन्।

भरतपुरको शिक्षानीति र ऐनमा संविधानको अभ्यास

भरतपुर महानगरको संक्षिप्त शैक्षिक परिदृश्य पछिल्लो तथ्यांकअनुसार भरतपुरमहानगरमा सामुदायिक १२३ र संस्थागत ९७ गरी २२० विद्यालयमा ३२२७ शिक्षकले करिब ९० हजार विद्यार्थीलाई पढाइरहेको पाइन्छ। सामुदायिक २०० र संस्थागत ९७ गरी २९२ बालविकास केन्द्र छन्। शिक्षक विद्यार्थी अनुपात आधारभूत तहमा २१.६६ र माध्यमिक तहमा ३३.५५ तथा सिकाइ उपलब्धी ५० को वरिपरि छ शिक्षा मन्त्रालयको स्वीकृतिमा २ वटा र सिटिइभिटीको सम्बन्धनमा ८ वटामा प्राविधिक विषय पढाइ भएको छ तर प्राविधिक विषय पढ्ने विद्यार्थी संख्या न्यून छ। कक्षा ११, १२ मा विज्ञान पढाइ हुने सामुदायिक विद्यालयको सङ्ख्या महानगरभित्र ४ वटा मात्रै छ। २० प्रतिशत जति विद्यार्थीले मात्रै कक्षा ११, १२ मा विज्ञान पढ्ने गर्दछन्। दृष्टिविहीन, बहिर्वा, बौद्धिक अपांगता, अटिजमसमेत गरी ६ वटा विशेष विद्यालय छन्। संघीय सरकारको निर्णयअनुसार नारायणी मा.वि.र दुर्गा शेषकान्त मा.वि.नमुना विद्यालयका रूपमा सञ्चालित छन्। यस तथ्याङ्कले दिएको संदेश हो कि महानगरमा पहुँचको भन्दा गुणस्तरमा ध्यान केन्द्रित गर्नु छ।

भरतपुर महानगर शैक्षिक परिदृश्य

यस महानगपालिकामा विद्यालय, विद्यार्थी, विद्यार्थी भर्नादर, विद्यालय छाड्ने दर, विद्यालय विद्यार्थी अनुपात, विद्यार्थी शिक्षक अनुपात, लैङ्गिक समता सूचाङ्क र प्राविधिक शिक्षा र उच्च शिक्षाको विद्यमान अवस्था निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

तालिका : शैक्षिक कार्यक्रम एवम् शिक्षण संस्था

कक्षा	संख्या
प्रारम्भिक बाल कक्षा	२९७
आधारभूत विद्यालय कक्षा १-३	१२
आधारभूत विद्यालय कक्षा १-५	४६
आधारभूत विद्यालय १-८	३२
माध्यमिक विद्यालय १-१०	७५
माध्यमिक विद्यालय १-१२	५५
गुरुकुल, गुम्बा र मदरसा (कक्षा १-५)	
खुला विद्यालय कक्षा (९-१०)	१
प्राविधिकधार सञ्चालित माध्यमिक विद्यालय	२
नमूना विद्यालय सूचीकृत माध्यमिक विद्यालय	२
विशेष विद्यालय	३

नेपालको संविधानमा शिक्षा सम्बन्धि प्रावधान र अभ्यास

बहुप्राविधिक शिक्षालय	
क्याम्पस एवम् कलेज	२७
विश्व विद्यालय	१

स्रोत : EMIS, २०७७

वडा अनुसार विद्यालयको विवरण २०७७

वडा नं.	सामुदायिक			संस्थागत			सामुदायिक र संस्थागत जम्मा		
	आधारभूत	माध्यमिक	जम्मा	आधारभूत	माध्यमिक	जम्मा	आधारभूत	माध्यमिक	जम्मा
१	२	३	५	२	१	३	४	४	८
२	०	२	२	२	६	८	२	८	१०
३	०	१	१	०	५	५	०	६	६
४	२	२	४	०	७	७	२	९	११
५	१	२	३	०	३	३	१	५	६
६	२	३	५	०	३	३	२	६	८
७	०	२	२	०	१	१	०	३	३
८	०	२	२	०	४	४	०	६	६
९	०	०	०	०	४	४	०	४	४
१०	२	३	५	२	५	७	४	८	१२
११	५	२	७	२	५	७	७	७	१४
१२	०	१	१	०	४	४	०	५	५
१३	२	२	४	२	०	२	४	२	६
१४	३	१	४	२	२	४	५	३	८
१५	४	३	७	०	२	२	४	५	९
१६	४	२	६	२	२	४	६	४	१०
१७	१	०	१	१	२	३	२	२	४
१८	१	२	३	१	५	६	२	७	९

नेपालको संविधानमा शिक्षा सम्बन्धि प्रावधान र अभ्यास

१९	१	२	३	०	२	२	१	४	५
२०	३	१	४	०	२	२	३	३	६
२१	५	२	७	०	२	२	५	४	९
२२	२	१	३	१	२	३	३	३	६
२३	३	२	५	०	२	२	३	४	७
२४	२	१	३	०	०	०	२	१	३
२५	२	३	५	०	२	२	२	५	७
२६	७	२	९	०	१	१	७	३	१०
२७	२	१	३	१	३	४	३	४	७
२८	३	२	५	०	१	१	३	३	६
२९	१३	१	१४	१	०	१	१४	१	१५
जम्मा	७२	५१	१२३	१९	७८	९७	९१	१२९	२२०

कक्षागत विद्यार्थी विवरण

कक्षा	छात्रा	छात्र	जम्मा	दलित
प्रारम्भिक वाल विकास	५४०३	६५६९	११९७२	१८८६
१	३१४५	४०५१	७१९६	११३५
२	३०५६	३९१३	६९६९	९८५
३	३२४४	४०८६	७३२७	९७५
४	३३८४	३९६८	७३५२	१०८९
५	३२६८	३६५२	६९२०	९२६
७	३३९५	३८०२	७१९७	९४१
८	३३३१	३६५०	६९८१	७९६
कक्षा १-८ जम्मा	२६०३१	३०९७२	५७००३	७७७०
९	३४९२	३८९८	७३९०	८८५
१०	३२७७	३३९३	६६७०	७३७
११	१७९०	१६०४	३३८४	४५७

नेपालको संविधानमा शिक्षा सम्बन्धि प्रावधान र अभ्यास

१२	११५४	१००३	२१५७	३५६
कक्षा ९-१२ जम्मा	१७१३	९८९८	१९६११	२४३५

सामुदायिक विद्यालयको शिक्षक दरबन्दी विवरण

आधरभूत विद्यालय १-५		उच्च आधरभूत विद्यालय ६-८		माध्यमिक विद्यालय ९-१०		उच्च माध्यमिक विद्यालय ११-१२	
राहत	दरबन्दी	राहत	दरबन्दी	राहत	दरबन्दी	राहत	दरबन्दी
६०	६७९	४७	२२३	४६	१७६	३५	२४

स्रोत : EMIS Report २०७७